

Marxova i Engelsova teorija revolucije kao teorijska pretpostavka organizacionog pitanja *

STANISLAVA KOPRIVICA-OŠTRIĆ

Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, SFRJ

Temeljno metodološko polazište sa kojeg se promatra organizaciono pitanje u ovom radu situirano je u marksističku teoriju revolucije — i kao njen sastavni dio, i kao funkcija njenog ozbiljenja. To polazište potvrđuje činjenica da ni Marx ni Engels nisu oblikovali neku posebnu teoriju partije, već su organizaciono pitanje promišljali u cjelini svoje revolucionarne teorije. Svoje poglede na pitanja organizacije primjenjivali su u djelatnoj funkciji praktičkog pokreta. Stoga se i njihov odnos prema pitanjima organizacije mora tražiti i u cjelini njihovog djela i u političkoj djelatnosti, naročito u Savezu komunista i Međunarodnom udruženju radnika.

Najsvrsishodnija je metoda, unutar općega interdisciplinarnog pristupa, historioografska, jer omogućuje kronološko promatranje, praćenje i analizu stvaralačkog procesa onako kako je uistinu tekao, od jednostavnog do sve složenijeg shvaćanja revolucije — od političke do socijalne — u Marxovim, Engelsovim i njihovim zajedničkim radovima. Čini se vrlo značajnim vratiti se izvornoj teoriji, kategorijalnom aparatu i terminologiji koje su koristili i razvijali Marx i Engels, jer su ih kasnija kanonizacija, pragmatizam, voluntarizam i dogmatizacija prekrili debelim slojevima neshvaćanja. A kad se vratimo izvorima — oni su jednako inspirativni za istraživanje povijesti ljudskog društva u svim složenim oblicima kroz koje se izražava, kao i u trenutku svoga nastajanja.

Primarno oblikovanje marksističke revolucionarne teorije zajedničko je djelo Marxa i Engelsa. Oni su svoju teoriju revolucije gradili u fino slojevitom procesu stvaralačkog zajedništva, produbljujući i šireći svoje spoznaje o povijesnom razvoju i čovjeka i ljudskog društva, koji su stavljali i u neraskidivi međuodnos s prirodom. Taj proces može se pratiti od ranih spoznaja o političkoj revoluciji i njenoj funkciji u ljudskoj povijesti, do zrelih sinteza o socijalnoj revoluciji kao epohi globalne promjene čovjeka i njegovih odnosa u društvu, od materijalnih temelja do duhovne nadgradnje, gdje je društvo metaforička »zgrada« kojoj su materijalni odnosi temelj, a duhovna sfera ostali katovi, odnosno »nadgradnja«.

Ovaj je tekst prošireno poglavlje s istim naslovom u rukopisu disertacije Organizaciono pitanje KPJ u funkciji teorije revolucije na kojoj radim.

U Ranim radovima Marx se 1843. godine najprije bavio kategorijom *političke revolucije*. Označio ju je *revolucijom građanskog društva* koja konstituirala *političku državu* kao *opće djelo*.¹ No, ta revolucija samo »[...] rastvara građanski život na njegove sastavne dijelove a da ne *revolucionira* same te sastavne dijelove i da ih ne podvrgava kritici.«² Obrazlažući necjelovitost političke revolucije u emancipaciji čovjeka, jer »Svaka emancipacija je *svođenje* čovjekova svijeta, čovjekovih odnosa na samog čovjeka [...]«,³ Marx ističe da je *politička emancipacija* — stoga što je *redukcija čovjeka na člana građanskog društva* — samim time *djelomična*, jer iskazuje društvene snage samo kao političke.⁴

Naredni korak u spoznavanju fenomena revolucije Marx čini njenim definiranjem kao *radikalne revolucije*. Podsjećajući da politička revolucija ostvaruje samo djelomičnu emancipaciju, Marx ističe da u njoj »[...] jedna određena klasa poduzima opću emancipaciju društva iz svog posebnog položaja. Ova klasa oslobađa cijelo društvo, ali samo pod pretpostavkom da se cijelo društvo nalazi u položaju ove klase [...]«.⁵ Za razliku od te, radikalna je revolucija »općečovječanska emancipacija«.⁶ Tu emancipaciju može ostvariti samo proletarijat, jer je to klasa »[...] koja ne traži nikakvo *posebno pravo* jer joj nije učinjena nikakva *posebna nepravda* nego *nepravda uopće*, koja se više ne može pozivati na *historijsko*, nego samo na *čovječansko pravo* [...]«.⁷ U proletarijatu se sublimira potpuni gubitak čovjeka, pa stoga on i mora ponovo potpuno zadobiti čovjeka. Proletarijat je materijalno oružje filozofije, a ona je njegovo *duhovno* oružje. Marx ističe da je to stajalište teorije koja »čovjeka proglašuje najvišim bićem čovjeku«.⁸ Glava je emancipacije čovjeka filozofija, a srce proletarijat.

Kao što je vidljivo iz tih ranih radova, Marx će neke teorijske kategorije — koje u svom procesu »samorazjašnjavanja« ovdje prvi put uvodi — sve složenije i produbljenije izražavati u kasnijim radovima. Te su bitne kategorije revolucija i proletarijat kao historijski subjekt njenog ozbiljenja, odnos teorije i prakse i materijalnog i duhovnog oružja u čovjekovu samooslobađanju.

I Marx i Engels u 1844. uvode u svoje radove novu teorijsku kategoriju — *socijalnu revoluciju*. Marx je uspoređivao socijalnu revoluciju s političkom, ističući da se socijalna za razliku od političke nalazi na stano- vištu cjeline a definirao je i njihov međuodnos: »Svaka revolucija razara staro društvo; utoliko je ona *socijalna*. Svaka revolucija ruši staru *vlast*; utoliko je ona politička.«⁹

¹ K. Marx, Prilog jevrejskom pitanju, K. Marx-F. Engels, Rani radovi, Zagreb 1973, str. 78, 79.

² Isto, 80.

³ Isto, 81.

⁴ Isto.

⁵ K. Marx, Prilog kritici Hegelove filozofije prava, Rani radovi, n. dj., 101.

⁶ Isto.

⁷ Isto, 104.

⁸ Isto, 105.

⁹ K. Marx, Kritičke primjedbe uz članak »Pruski kralj i socijalna reforma. Od jednog Prusa«, Rani radovi, n. dj., 186.

Engels je o revoluciji raspravljao u analizi društvenog razvitka Engleske. On ističe da je ta zemlja od sredine 18. vijeka doživjela dublji prevrat od ijedne druge, iako se čini da je vijek revolucije prošao pored nje ne izmijenivši je mnogo. Za razliku od francuske političke i njemačke filozofske revolucije: »Revolucija Engleske je socijalna i zato obuhvatnija i dublja nego ijedna druga. Ne postoji nijedna, pa ni najzabačenija, oblast ljudskog saznanja i ljudskih životnih odnosa koja nije njoj doprinela i koja pod njenim uticajem nije izmjenila svoj položaj. Tek socijalna revolucija je prava revolucija, u koju moraju da se uliju politička i filozofska revolucija; a ta socijalna revolucija vrši se u Engleskoj već sedamdeset ili osamdeset godina [. . .].«¹⁰

Vrlo je zanimljivo kako Engels socijalnu revoluciju definira kao najobuhvatniju od svih dotadašnjih, jer mijenja sve ljudske odnose i ljudska saznanja u materijalnoj i duhovnoj sferi. Taj Engelson rad izvanredan je primjer za samospoznajni proces kroz koji su prolazili gradeći svoju revolucionarnu društvenu teoriju. Prateći i znanstveno istražujući povijesna kretanja i istinske promjene u pojedinim zemljama u kojima su se različito i u različitom stupnju revolucionarno mijenjali društveni odnosi u korist nove klase — buržoazije, Engels je pojedine elemente tih dubokih društvenih promjena nalazio samo u nekoj zemlji — francuska revolucija mu je politička, a njemačka filozofska — a cjelovitost samo u engleskoj, društvenoj revoluciji. No, iako djelomična spoznaja — to je bila izvanredna osnovica za kasnije uopćavanje i definiranje socijalne revolucije kao globalnog fenomena, kao procesa povijesnog razvitka društvenih odnosa, u kojem pojedine klase kao revolucionarni subjekti ostvaruju socijalnu revoluciju kao dio historijskog kretanja ljudskog društva prema napretku.

U 1844. Marx se bavi kritikom nacionalne ekonomije razvijajući dalje istraživanje fenomena čovjekova otuđenja. To mu je potrebno da bi svu složenost odnosa u koje dospijeva čovjek kao društveno i prirodno biće iskoristio kao osnovicu za svoje promišljanje revolucije kao ljudskog i društvenog preobražaja. I tu se izvanredno plastično iskazuje stvaralački misaoni proces kroz koji prolazi, osvajajući postepeno sve elemente što izražavaju složenost društvene revolucije kao dugog i složenog procesa promjena ljudskog društva. On ističe dijalektički međuodnos u historijskom društvenom kretanju u kojem čovjek proizvodi društvo, a društvo proizvodi čovjeka. Ljudska suština prirode postoji tek za društvenog čovjeka kao osnova njegovog ljudskog postojanja, pa je njegovo prirodno postojanje tek tako postalo njegovim ljudskim postojanjem: »Dakle *društvo* je dovršeno suštinsko jedinstvo čovjeka s prirodom, istinsko uskrsnuće prirode, provedeni naturalizam čovjeka i provedeni humanizam prirode.«¹¹ Neophodno je posebno istaći tu kariku odnosa prema prirodi u procesu čovjekova samooslobođenja i podsjetiti se da socijalna revolucija proletarijata ne može bez nje biti do kraja ozbiljena.

¹⁰ F. Engels, Položaj Engleske, K. Marx-F. Engels, Dela, tom 4, Beograd 1968, 72.

¹¹ K. Marx, Privatno vlasništvo i komunizam. Ekonomsko-filozofski rukopisi, Rani radovi, n. dj., 277.

K. Marx u Tezama o Feuerbachu sažima te misli u pregnantnu 10. tezu: »Stanovište je starog materijalizma građansko društvo, stanovište novoga je ljudsko društvo ili društveno čovječanstvo.«¹² I čuvena 11. teza: »Filozofi su svijet samo različito *interpretirali*, radi se o tome da ga se *izmijeni*.«¹³

Izmjenu svijeta, borbu za novo ljudstvo društvo stavlja Marx u zadaću novoj klasi — proletarijatu.

U rukopisima iz 1844. u kojima daju kritiku njemačke ideologije Marx i Engels revoluciju, *komunističku revoluciju*, definiraju kao pokretačku snagu historije. Inzistiraju na shvaćanju svjetskohistorijskog procesa kao totaliteta odnosa materijalne proizvodnje neoposrednog života i teorijskih proizvoda i oblika svijesti: »Ovo shvaćanje historije, za razliku od idealističkoga, ne traži u svakoj epohi neku kategoriju, nego stalno ostaje na stvarnom *tlu* historije, ne objašnjava *praksu* iz ideje, nego formaciju ideja iz njihove materijalne prakse i u skladu s tim dolazi do rezultata, da svi oblici i proizvodi svijesti ne mogu biti poništeni duhovnom kritikom, rastvaranjem 'samosvijesti' ili pretvaranjem u 'utvare', 'sablasi', 'nastranosti' itd., nego samo praktičnim prevratom realnih društvenih odnosa, iz kojih su proizašla ta idealistička blebetanja, *da nije kritika nego da je revolucija pokretačka snaga historije*, a također i religije, filozofije i ostale teorije« (posljednji odlomak potcrtala S. K. O.).¹⁴

Tu se pojavljuje *epoha* kao dio historijskog kretanja — procesa u razvitku ljudskog društva. Unutar su epohe *formacije* — materijalnih odnosa, materijalne prakse, odnosa proizvodnje i formacije ideja koje nastaju u međuodnosu s tom materijalnom praksom. Marx i Engels već definiraju *revoluciju* kao *praktički prevrat realnih društvenih odnosa* i kao *pokretačku snagu historije*. Sve to ponovo potvrđuje kako je njihova teorija revolucije nastajala u postupnom stvaralačkom, samospoznajnom procesu koji sve složenije i sveobuhvatnije izražava povijesno kretanje čovjeka i društva i promjene koje se u njima zbivaju. Izuzetno je važna distinkcija između kritike i revolucije — stoga što je revolucija pokretačka sila historije, nije dovoljno pojavu spoznati samo na razini njezine kritike, već je mijenjati revolucijom. Nit je koja životno povezuje sve elemente Marxove i Engelsove teorije revolucije upozorenje da revolucija nije samo *čin* nego *proces*, da se mora mijenjati i materijalna osnovica društva i njegova duhovna nadgradnja, jednom riječju — cjelina ljudskih odnosa u društvenoj zajednici.

U kritici njemačke ideologije Marx i Engels produbljuju i funkciju *revolucionarnog subjekta* i uvode kategoriju temeljite, odnosno komunističke revolucije kao *praktičkog pokreta*. Povijesni je subjekt te revolucije *proletarijat* jer je to klasa koja posjeduje *svijest* o potrebi revolucije, *komunističku svijest*. To je klasa »[...] koja mora nositi sav teret društva, a ne uživa njegove koristi, koja se, istisnuta iz društva, postavlja u najsmjeliju suprotnost prema svim ostalim klasama; klasa koju sačinjava većina svih članova društva i od koje proizlazi svijest o nužnosti jedne temeljite

¹² K. Marx, Teze o Feuerbachu, Rani radovi, n. dj., 339.

¹³ Isto.

¹⁴ K. Marx-F. Engels, Nemačka ideologija, Rani radovi, n. dj., 384.

revolucije, komunistička svijest, koja se naravno može stvoriti i među drugim klasama pomoću uvidanja položaja ove klase [...]».¹⁵

Sviješću o potrebi promjene mijenjaju se i ljudi pa je »[...] kako za masovno proizvođenje ove komunističke svijesti, tako i za provođenje same stvari potrebno masovno mijenjanje ljudi, koje se može izvršiti samo u jednom praktičkom pokretu, u *revoluciji*; da revolucija, dakle, nije potrebna samo radi toga, što se vladajuća klasa ne može drugačije oboriti, nego i radi toga, što klasa *koja obara*, može samo u revoluciji postići to, da zbací s vrata sve ono staro smeće i da se osposobi za novo osnivanje društva».¹⁶

Važno je pamtiti kako su Marx i Engels smatrali normalnom mogućnošću da pripadnici drugih klasa steknu komunističku svijest i sudjeluju u praktičkom pokretu koji ozbiljuje revoluciju. Svijest se mora izgrađivati i u proletarijatu koji je historijski subjekt promjene, ali masovno mijenjanje ljudi ostvaruje se tek u revolucionarnom procesu. To, da se ljudi mijenjaju u revoluciji nikako se ne smije zaboraviti, jer se bez njih ne može mijenjati ni društvo koje oni čine. A to je dug na svijesti zasnovan proces.

O složenosti promjena koje čine revoluciju govori i ovaj odlomak iz Njemačke ideologije: »Ova protivrječnost između proizvodnih snaga i oblika saobraćanja koja je, kako smo vidjeli, već više puta nastala u dosadašnjoj historiji, ne ugrožavajući ipak njenu osnovu, morala je svaki put izbiti u obliku revolucije, pri čemu je istovremeno poprimila različite sporedne oblike, kao totalitet sukoba, kao sukobi različitih klasa, kao protivrječnosti svijesti, borba misli itd., politička borba itd. S jednog ograničenog stajališta može se sada izvući jedan od sporednih oblika i promatrati kao baza ovih revolucija, što je utoliko lakše, kada su individue, od kojih su proizašle te revolucije, stvarale različite iluzije o svojoj vlastitoj djelatnosti, već prema svom stupnju obrazovanja i stupnju historijskog razvitka.»¹⁷ To je mjesto značajno za razumijevanje Marxovog i Engelsovog poimanja revolucije. Situira ju je u povijest ljudi i njihovih društvenih odnosa kao pojavu koja se već više puta zbila u dosadašnjoj historiji, kada su proizvodne snage dolazile u suprotnost s oblicima saobraćanja. Izražavala se kao totalitet sukoba, kao sukobi klasa, kao proturječja svijesti. Tu je već u zametku većina elemenata velikoga društvenog prevrata koji će na kraju definirati kao epohalnu društvenu revoluciju.

Pišući Bijedu filozofije 1846/1847. Marx koristi termin *potpune revolucije*, očito da bi i opet upozorio na složenost procesa u kojem se ona ozbiljuje: »Međutim, suprotnost između proletarijata i buržoazije jeste borba klase protiv klase, borba koja dovedena do svog vrhunca znači potpunu revoluciju.»¹⁸ U tom djelu Marx uvodi dvije nove kategorije u svoju teoriju revolucije, jer definira razvitak proletarijata iz »klase po sebi« u »klasu za sebe«, koja spoznavanjem svoga položaja dolazi do svijesti o potrebi političke borbe. No, valja osobito istaći da je Marxova

¹⁵ Isto, 420.

¹⁶ Isto, 420-421.

¹⁷ Isto, 425.

¹⁸ K. Marx, *Bijeda filozofije*, Zagreb 1959, 185.

eksplicacija tih kategorija veoma fino tkivo u odnosu na kasnija doglavljenja pojednostavnjena sažimanja u samo dva pojma jednog složenog procesa samoosvještanja proletarijata. Marx piše: »Ekonomski odnosi pretvorili su najprije masu stanovništva u radnike. Vladavina kapitala stvorila je tim masama zajednički položaj, zajedničke interese. Tako je ta masa već klasa prema kapitalu, ali još ne i za samu sebe. U borbi od koje smo naveli samo nekoliko faza, ova se masa ujedinjuje, konstituše se kao klasa za sebe samu. Interesi koje ona brani postaju klasni interesi. A borba klase protiv klase politička je borba.«¹⁹ Stoga je to djelo spona između ranih radova i prvoga političkog programa jedne revolucionarne partije proletarijata — Komunističkog manifesta. No prije Manifesta Engels je napisao Principe komunizma, spis koji je po kompoziciji izlaganja posljednja spona i prijelazni oblik između urotničkog »ispovijedanja« revolucionarne »vjere« i prvoga komunističkog političkog programa. Taj spis, naime, ima popularnu formu katehizisa, ali istodobno sadrži i pojmove u kategorijalnom aparatu koji su značajni za Marxov i Engelsov proces oblikovanja teorije revolucije. Za teoriju revolucije posebno su značajni pojmovi i formulacije u točki 17: »Revolucija proletarijata, koja će prema svim izgledima nastati, samo će postepeno preoblikovati sadašnje društvo i tek će onda moći ukinuti privatno vlasništvo kad bude stvorena masa proizvodnih sredstava koja su za to potrebna.«²⁰ Kao što se vidi, Engels u tom spisu revoluciju naziva *revolucijom proletarijata*, te smatra da je ona *proces* kojim se postepeno »preoblikuje« staro društvo. Tu ocjenu potvrđuje i točka 18. u kojoj Engels upotrebljava izraz *tok razvitka* proleteračke revolucije. U točki 19. ističe da proleteračka revolucija neće biti *samo* nacionalna, nego *univerzalna*, jer će se »[...] izvršiti u svim civiliziranim zemljama istovremeno, to jest barem u Engleskoj, Americi, Francuskoj i Njemačkoj. Ona će se u svakoj od tih zemalja razviti brže ili sporije, već prema tome da li ova ili ona zemlja ima izgrađeniju industriju, veće bogatstvo i znatniju količinu proizvodnih snaga. Stoga će ona u Njemačkoj biti sprovedena najsporije i najteže, a u Engleskoj najbrže i najlakše. Ona će također izvršiti znatan utjecaj na ostale zemlje u svijetu, te potpuno promijeniti i mnogo ubrzati tok njihova dotadašnjeg razvitka. Ona je univerzalna revolucija i stoga će imati univerzalno područje.«²¹ Citirani tekst jasno pokazuje kako Engels revoluciju shvaća kao univerzalni proces na univerzalnom području, ali ne i kao sinhroni, jer je to uvjetovano razvitkom zemlje i društva u kojima se revolucionarni proces zbiva. Jednom riječju — revolucije se ne zbivaju istodobno, ali se zbivaju u cjelini društva, što ovisi o razvoju kapitalizma u svakoj pojedinoj zemlji. Posebno je zanimljiva misao da će revolucionarni proces započeti u najrazvijenijim zemljama, ali i da će utjecati na razvitak ostalih ubrzavajući ga. Iako još govori drugačijim terminima, i Engels tako shvaćenoj revoluciji dodaje građu za koncept epohalne socijalne revolucije koji će uobličiti Marx.

Manifest komunističke partije, koji su zajedno napisali Marx i Engels, prvi je program revolucionarne proleteračke partije u koji su na visokoj

¹⁹ Isto, 183.

²⁰ F. Engels, Principi komunizma, Dela, 7, 302.

²¹ Isto, 304.

teorijskoj razini ugrađeni dotadašnji dometi Marxovih i Engelsevih spoznaja o revoluciji i stoga je značajna karika u oblikovanju teorije o njoj. Nastao je zbog specifičnih potreba, kako je to i izraženo u predgovoru: »Uveliko je vrijeme da komunisti pred cijelim svijetom otvoreno izlože svoja shvatanja, svoje ciljeve, svoje težnje, te da priči o bauku komunizma protivstave manifest same partije.«²²

Objašnjavajući povijest ljudskog društva, Marx i Engels rabe kategoriju *historijska epoha* da bi označili povijesna razdoblja koja su obilježena određenim zajedničkim karakteristikama. Zato iz te opće kategorije epohe izvode i uže, posebne, kao što je *epoha buržoazije* (odnosno buržoaska epoha). Na primjeru te epohe u razvitku ljudskog društva objašnjavaju svoje poglede na taj razvitak. Za nas je značajno da modernu buržoaziju smatraju proizvodom dugog toka razvitka i ističu njenu revolucionarnu ulogu u povijesti. Objasnjavajući historijsku funkciju buržoazije u povijesnom, društvenom prevratu kojem je ona revolucionarni subjekt Marx i Engels stvaraju osnovicu za kasniju sintezu pregnantno izraženu u predgovoru za Prilog kritici političke ekonomije. To pokazuje ovaj odlomak iz Manifesta: »Na izvjesnom stupnju razvitka tih sredstava za proizvodnju i promet, odnosi u kojima je feudalno društvo proizvodilo i razmjenjivalo, feudalna organizacija poljoprivrede i manufakture, jednom riječi — feudalni odnosi svojine nisu više odgovarali već razvijenim proizvodnim snagama. Oni su proizvodnju kočili, umjesto da je unapređuju. Oni su se pretvorili u njene okove. Oni su morali biti raskinuti i bili su raskinuti.«²³ Slika društva bila bi necjelovita kada ne bi bila definirana i povijesno situirana i druga osnovna klasa buržoaskog društva — *proletarijat* (klasa modernih radnika). U sažetom obliku naznačeni su stupnjevi razvitka proletarijata koji borbu protiv buržoazije počinje svojim postankom. Za svakog istraživača proleterske organiziranosti nezaobilazna je analiza stupnjeva te borbe koja je u osnovi dana i u Bijedi filozofije: u početku — *pojedini radnici*, zatim radnici *jedne tvornice*, pa radnici *neke grane rada*. U toj fazi borba je rascjepkana, a *udruživanje* radnika je posljedica udruživanja buržoazije. No sukobi prerastaju na razinu sukobljenosti dviju klasa a radnici počinju stvarati *koalicije*, a zatim *trajna udruženja*, dok se udruživanje sve više širi. Rezultat toga je *politička partija*, koja artikulira klasnu borbu na političkoj razini. U Manifestu nailazimo i na još jednu teorijsku kategoriju značajnu za iskazivanje procesa kroz koje prolazi udruživanje proletarijata za klasnu borbu — *pokret*. Pokret nije pojava koja se prvi put javlja s udruživanjem proletarijata, ali proletarijat joj daje novu kvalitetu: »Svi dosadašnji pokreti bili su pokreti manjina ili u interesu manjina. Proleterski pokret je samostalan pokret ogromne većine u interesu ogromne većine. Proletarijat, najniži sloj sadašnjeg društva, ne može da se podigne, ne može da se uspravi a da se ne baci u vazduh cijela nadgradnja slojeva koji sačinjavaju zvanično društvo.«²⁴ Kako je to fino tkivo »samorazjašnjavanja« društvenih tokova i položaja klasa u njima u odnosu na kasniju dogmatizaciju, pojednostavnjivanje i okoštavanje.

²² K. Marx-F. Engels, Manifest komunističke partije, Dela, 7, 379.

²³ Isto, 384.

²⁴ Isto, 388.

Borba proletarijata i buržoazije označena je kao više-manje prikriveni građanski rat u društvu do točke na kojoj izbija u otvorenu revoluciju. Tada »[...] proletarijat nasilnim obaranjem buržoazije zasniva svoju vladavinu.«²⁵

Uz definiranje povijesne funkcije proletarijata kao historijskog subjekta revolucionarne promjene, u Manifestu se, što je i razumljivo, programatski oblikuju i zadaće komunista kao zastupnika cjelokupnog proleterskog pokreta. To su — zastupanje interesa cjelokupnog proletarijata i njegovog pokreta i teorijsko prednjačenje. Revolucija je i tu označena kao proces na što ukazuje i ovaj odlomak: »Komunistička revolucija jeste najradikalnije kidanje s tradicionalnim odnosima svojine, pa nije čudo što se u toku njenog razvitka najradikalnije kida s tradicionalnim idejama.«²⁶

Iako je prvi korak u *radničkoj revoluciji* podizanje proletarijata u vladajuću klasu i izvojevanje *demokracije*, preduvjet za to je »despotsko posezanje« u »pravo vlasništva« i buržoaske odnose proizvodnje — a te su mjere ipak *ekonomski* nedovoljne i neodržive. Stoga »[...] u toku kretanja prelaze svoj sopstveni okvir i neizbježne su kao sredstvo za izvršene prevrata u cijelom načinu proizvodnje.«²⁷

Svoju političku, demokratsku vlast, proletarijat će koristiti za takvu organizaciju društva u kojoj će centralizirati oruđa za proizvodnju, ali i što je moguće prije i brže *povećati masu proizvodnih snaga*. U tom pogledu na buduću organizaciju društva i procese njegova revolucionarnog preobražaja posebno se ističe misao: »Te mjere biće, naravno, različite u različitim zemljama.«²⁸ Već taj prvi komunistički politički program pokazuje da su u toku povijesnog razvitka međunarodnoga revolucionarnog pokreta proletarijata — posebno u sferi teorije, napuštane značajne programatske zamisli koje bi jasnije usmjeravale i opravdavale različitosti u revolucionarnoj praksi onih zemalja u kojima je proleterska socijalna revolucija započela svoj povijesni hod.

Kako je Manifest očito najpopularniji komunistički program i najšire distribuiran, svojevrsna su cjelina s njim i ocjene i misli koje su Marx i Engels, a zatim Engels sam, dodavali u predgovorima za nova izdanja. Ti su pogledi korisni za odnos prema političkim programima uopće. Oni su konstatali da su *opća načela* izdržala probu vremena, a praktična primjena ionako ovisi »svugdje i u svako doba« — o historijski danim okolnostima. Oni se prema Manifestu odnose kao prema historijskom dokumentu i pišu da »[...] mi sebi više ne pridajemo pravo da na njemu ma šta mijenjamo« (1872). Sami ističu: »Osnovna misao koja se provlači kroz Manifest: da ekonomska proizvodnja i iz nje nužno nastala društvena struktura svake historijske epohe sačinjava osnovicu za političku i intelektualnu historiju te epohe« (1883). Historija Manifesta postala je historija modernog radničkog pokreta od 1848. nadalje (1890).

I u Manifestu je revolucija dosljedno shvaćena kao *proces* uvjetovan historijskim okolnostima razvitka društva u pojedinim zemljama. Na

²⁵ Isto, 389.

²⁶ Isto, 395.

²⁷ Isto.

²⁸ Isto.

primjeru buržoaske revolucije i ovdje se nalazi misao o raskoraku između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, koji postaje okov u razvitku društva a raskida ga revolucija. Subjekt je revolucionarne promjene buržoaskog društva proletarijat, koji se u sve složenijim oblicima organizira, udružuje i povezuje za ekonomsku, političku i teoretsku borbu protiv buržoazije. U tom spisu najizrazitije se ukazuje na potrebu za organiziranošću i na značenje organizacije. Komunistička revolucija, kao najradikalnija u povijesti ljudskog društva, mora ne samo najradikalnije raskinuti tradicionalne odnose proizvodnje i vlasništva, već i tradicionalne ideje. Tu zadaću mogu pojasniti i pokret pripremiti za njeno izvršenje samo komunisti, kada su na visini svoga povijesnog zadatka — da u funkciji teorijskog prednjačenja spoznavaju i izražavaju stvarne odnose u historijskom kretanju buržoaskog društva i pretaču ih u revolucionarnu djelatnost proleterskog pokreta.

I u člancima o kolonijalnoj vladavini u Indiji, koje je pisao 1853, Marx je stavljao socijalnu revoluciju u takav kontekst da je jasno kako je to univerzalna historijska pojava koja u pojedinom povijesnom razdoblju i u svakoj pojedinoj zemlji ima konkretni ekonomski i društveni sadržaj. Marx piše o promjenama indijskog patrijarhalnog društva, kao posljedici kolonijalne vladavine: »Engleska intervencija postavila je prelca u Lancashire a tkača u Bengal, ili je zbrisala i indijskog prelca i indijskog tkača i time razorila ove male polubarbarske, polucivilizirane zajednice uništivši njihovu ekonomsku osnovu i na taj način izazvala najveću i, da kažemo istinu, jedinu *socijalnu* revoluciju za koju je Azija ikada čula.«²⁹ I dalje: »Istina je da je Engleska provodeći socijalnu revoluciju u Hindustanu išla za najnižim interesima i da se pokazala glupavom u načinu na koji ih je nametala. Ali nije stvar u tome. Pitanje je može li čovječanstvo izvršiti svoju misiju bez korjenite revolucije socijalnog stanja Azije? Ako ne može, onda je Engleska, ma kakav bio njen zločin, bila nesvjesno oruđe historije u provođenju ove revolucije.«³⁰ Marxova misao o socijalnoj revoluciji kao historijskom procesu promjene ljudskih odnosa u društvenom totalitetu jedne epohe još se plastičnije iskazuje u ovom odlomku: »Kada jedna velika socijalna revolucija bude ovladala rezultatima buržoaske epohe, svjetskim tržištem i modernim proizvodnim snagama i bude ih podložila zajedničkoj kontroli najnaprednijih naroda, onda će tek ljudski napredak prestati da nalikuje na onog odvratnog poganskog idola koji je htio da prije nektar samo iz lubanje ubijenog.«³¹ Iako je riječ o analizama britanske vladavine u Indiji i posljedicama kolonijalnog sistema, i na zemlju maticu, i na koloniju, i tu se plastično ističe Marxov temeljni odnos prema povijesnoj funkciji socijalne revolucije.

Predgovor za Prilog kritici političke ekonomije, koji je Marx napisao 1859. godine, poznat je po jednom od najcitiranijih odlomaka, koji je našao mjesto u brojnim studijama i hrestomatijama kao ilustracija Marxovih pogleda na historijski materijalizam i revoluciju. Taj je predgovor višestruko značajan stoga što u njemu sam Marx objašnjava svoj stvara-

²⁹ K. Marx, Britanska vladavina u Indiji, Karl Marx, Friedrich Engels, Izabrana djela u dva toma, tom I, str. 305.

³⁰ Isto, 306.

³¹ K. Marx, Budući rezultati britanske vladavine u Indiji, isto, 313.

lački proces i kao rezultat svojih i Engelsevih studija povijesti, filozofije i političke ekonomije daje sintezu pogleda na socijalnu revoluciju. Citiranje poznatog odlomka ovdje započinjemo nešto ranije nego obično, jer se tako još plastičnije ističe cjelina: »Moje je istraživanje dovelo do rezultata da se ni pravni odnosi, ni državni oblici ne mogu razumjeti ni iz sebe samih, ni iz takozvanog općeg razvitka ljudskog duha, nego da im je korijen naprotiv u materijalnim životnim odnosima, čiju je cjelokupnost Hegel, po primjeru Engleza i Francuza 18. vijeka, obuhvatio imenom »bürgerliche Gesellschaft« [građansko društvo], a da se anatomija buržoaskog društva mora tražiti u političkoj ekonomiji. [...] Opći rezultat do kojeg sam došao i koji mi je, kad sam došao do njega, poslužio kao putokaz u mojim studijama, može se ukratko ovako formulirati. U društvenoj proizvodnji svog života ljudi stupaju u određene, nužne odnose, nezavisne od njihove volje, odnose proizvodnje, koji odgovaraju određenom stupnju razvitka njihovih materijalnih proizvodnih snaga. Cjelokupnost tih odnosa proizvodnje sačinjava ekonomsku strukturu društva, realnu osnovu na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja i kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svijesti. Način proizvodnje materijalnog života uvjetuje proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopće. Ne određuje svijest ljudi njihovo biće, već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svijest. Na izvjesnom stupnju svoga razvitka materijalne proizvodne snage društva dolaze u protivurjeđe s postojećim odnosima proizvodnje, ili, što je samo pravni izraz za to, sa odnosima vlasništva u čijem su se okviru dotle kretale. Iz oblika razvijanja proizvodnih snaga ti se odnosi pretvaraju u njihove okove. Tada nastupa *epoha socijalne revolucije* (potcrtala S. K. O.). S promjenom ekonomske osnove vrši se sporije ili brže prevrat cijele ogromne nadgradnje. Pri promatranju ovakvih prevrata mora se uvijek razlikovati materijalni prevrat u ekonomskim uslovima proizvodnje, koji se daje konstatirati s točnošću fizičkih nauka, od pravnih, političkih, religioznih, umjetničkih ili filozofskih, ukratko, od ideoloških oblika u kojima ljudi postaju svjesni toga sukoba i borbom ga rješavaju. Kao god što neki individuum ne ocjenjujemo šta je po onome šta on o sebi misli da jest, tako ni o ovakvoj *prevratnoj epohi* (potcrtala S. K. O.) ne možemo stvarati sud iz njene svijesti, već naprotiv moramo tu svijest objašnjavati iz protivurječnosti materijalnog života, iz postojećeg sukoba među društvenim proizvodnim snagama i odnosima proizvodnje. Nikada neka *društvena formacija* (potcrtala S. K. O.) ne propada prije no što budu razvijene sve proizvodne snage za koje je ona dovoljno prostrana, i nikad novi, viši odnosi proizvodnje ne nastupaju prije no što se materijalni uslovi njihove egzistencije nisu već rodili u krilu samog starog društva. Stoga čovječanstvo postavlja sebi uvijek samo one zadatke koje može da riješi, jer kad tačnije promatramo, uvijek ćemo naći da se sam zadatak rada samo tamo gdje materijalni uslovi za njegovo rješenje već postoje ili se bar nalaze u procesu svoga nastajanja. U općim linijama mogu se azijski, antički, feudalni i moderni buržoaski način proizvodnje označiti kao progresivne *epohu ekonomske društvene formacije* (potcrtala S. K. O.). Buržoaski odnosi proizvodnje jesu posljednji antagonistički oblik društvenog procesa proizvodnje, ne antagonistički u smislu individualnog antagonizma, nego antagonizma koji potječe iz društvenih životnih uslova individuumu,

ali u isti mah proizvodne snage koje se razvijaju u krilu buržoaskog društva stvaraju materijalne uslove za rješenje tog antagonizma. Zato se sa tom društvenom formacijom završava prehistorija ljudskog društva.«³² Citirani odlomak bez sumnje je najpregnantnije mjesto u Predgovoru jer izražava dug stvaralački napor uložen u spoznavanje revolucije u svoj njenoj složenoj cjelovitosti.

No Predgovor je značajan iz još nekoliko razloga: Marx u njemu kroz odškrinuta vrata svoje radne sobe dozvoljava uvid u svoj stvaralački proces i znanstvenu metodu. Zatim izričito naglašava da su on i Engels stvarali na temelju zajedničke koncepcije i zajedničkih studija. Posebno je važno da sam Marx ne pravi distinkciju između ranih radova i onih kasnijih. Za njega su to rezultati istraživačkog procesa koji je započeo kritikom Hegelove filozofije prava. Ističe da je Engels drugim putem i samostalno došao do istog rezultata u djelu Položaj radničke klase u Engleskoj. Zatim su zajednički napisali Njemačku ideologiju — kako bi obračunali sa »svojom nekadašnjom filozofskom savješću« kritikom post-hegelovske filozofije. Iako je od tog rukopisa za njihova života objavljeno samo jedno poglavlje, Marx ističe da su postigli osnovnu svrhu, da stvar objasne sebi (»samorazjašnjavanje« — Selbstverständigung). Marx zatim navodi ostale radove u kojima su iznosili svoje poglede: zajednički Manifest komunističke partije, svoj Govor o slobodnoj trgovini, Bijedu filozofije za koju ističe da je prvi put naučno nagovijestila njihova shvaćanja i raspravu Najamni rad.

Marxova znanstvena metoda dobro je poznata. Osnovu joj čine historijski materijalizam, dijalektika i kritika, ali i interdisciplinarni pristup, široko poznavanje izvora i, iznad svega, opsežan studij svega što se čini relevantno za problem koji ga zanima. Nije mu bilo teško napustiti studijski materijal iz političke ekonomije koji je nazvao monografijama, a koje je pisao za sebe lično po strogo definiranom planu, kada je naišao na golemu građu u Britanskom muzeju. Sve to pokazuje koliko je Prilog kritici političke ekonomije rezultat minucioznog studija. Bilo mu je osobito stalo da istakne kako su njegova shvaćanja — ma kako se o njima sudilo — znanstveno utemeljena. Na isti način radio je na Kapitalu, jer je bio duboko svjestan činjenice koju je u predgovoru francuskog izdanja Kapitala ovako izrazio: »Nema širokog druma koji vodi u nauku, i samo oni imaju izgleda da će se ispeti na njene svetle visove koji se ne plaše umora pri penjanju njenim strmim stazama.«³³

Vraćamo se opsežno citiranom odlomku o revoluciji iz Predgovora, postavljajući sebi neka pitanja:

Što je za Marxa i Engelsa revolucija? To je u prvom redu sastavni dio povijesnog kretanja u toku kojeg čovjek povezan u društvene zajednice — formacije razvija i proizvodi u međuodnosu s prirodom materijalnu osnovicu svoga života i duhovnu nadgradnju koja je njome uvjetovana. Tako nastaju *formacije društva* koje su izraz razvitka proizvodnih odnosa i *formacije ideja* koje su proizvod društvene svijesti nikle iz realne materijalne prakse, a obuhvaćaju cjelokupno duhovno stvaralaštvo ljudi.

³² K. Marx, Prilog kritici političke ekonomije, Predgovor, Dela, 20, 332-333.

³³ K. Marx, Kapital, Kritika političke ekonomije, Beograd 1958, I, 26 (Predgovor francuskom izdanju).

Kada dolazi do revolucije? Kad proturječja između proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje izgube funkciju pokretača razvoja i postanu njegovi okovi. Tada dolazi do složenog prevrata koji zahvaća i ekonomsku osnovicu društva i njezinu nadgradnju. Zbiva se revolucionarni prevrat u ekonomskim uvjetima proizvodnje i prevrat u idejnoj sferi, u pravnim, političkim, religioznim, umjetničkim izrazima temeljnoga materijalnog odnosa. Takva je revolucija *socijalna*, jer u složenom procesu preobrazava cjelinu društva i *epohalna*, jer se tako složeni prevrat ne može zbiti u jednom činu ili u kratkom vremenu.

Kakvo je značenje socijalne revolucije u povijesti ljudskog društva? *Epoha socijalne revolucije* ozbiljni je prevrat iz jednostavnijih u složenije formacije društva, ili kako ih Marx najpreciznije definira — »progresivne ekonomske društvene formacije«. Uvijek nova, složenija i progresivnija — u smislu neprekidnog kretanja naprijed — nadilazi staru. Takvih epohalnih ekonomskih formacija društva bilo je u ljudskoj povijesti nekoliko, a nastajale su u, također, epohalnim procesima socijalne revolucije. To nije bilo odsječno smjenjivanje, nego prožimanje do potpune pobjede novog.

Marx *socijalnu revoluciju buržoazije* označava posljednjom koja donosi antagonistički oblik društvenog procesa proizvodnje. Društvena formacija koja je njezino djelo i njen izraz — buržoasko društvo — stvara materijalne uvjete za konačno nadvladavanje toga antagonizma. Time buržoaska epoha kao društvena formacija završava prethistoriju ljudskog društva. *Socijalna revolucija proletarijata* ima povijesnu zadaću i cilj da u epohalnom preobražaju na materijalnim temeljima koje je stvorila prethodna društvena formacija izvrši konačno oslobađanje čovjeka, otvarajući mogućnosti njegovom materijalnom i duhovnom stvaralaštvu, a time i njegovoj novoj historiji.

U svakoj je revoluciji određena klasa kao društveno biće suštinski, historijski subjekt epohalne promjene.

Proletarijat kao historijski subjekt posljednje velike socijalne revolucije, shvaćene kao općčovječanske emancipacije, kada se od klase po sebi konstituira u klasu za sebe započinje proces spoznavanja svoje povijesne funkcije i stvaranja svijesti o potrebi revolucije. Tu svijest gradi na teoriji kojoj je čovjek — najviše biće čovjeku. Na svijesti o nužnosti revolucije proletarijat se konstituira u pokret za njeno ozbiljenje. To je komunistički pokret koji, bez obzira na oblik političke organiziranosti, ima osnovnu funkciju — teorijskog prednjačenja. Komunistička partija organizacioni je izraz teorije socijalne revolucije.

Iako ni Marx ni Engels nisu stvarali neku posebnu teoriju partije, njihov je odnos prema funkciji partije sastavni dio revolucionarne teorije. To potvrđuje i jedna često citirana Marxova misao iz pisma Ferdinandu Freiligrathu, 29. 02. 1860. godine: »Uz to pokušao sam da odstranim nespo- razum da pod 'partijom' podrazumevam jedan još pre 8 godina umrli savez, ili jednu pre 12 godina raspuštenu novinsku redakciju. Pod partijom podrazumevam *partiju u širokom istorijskom smislu*« (potertala S. K. O.)⁸⁴

⁸⁴ Marx Ferdinandu Freiligrathu, Dela, 37, 437.

Citirano pismo napisano je svega godinu dana poslije objavljivanja Priloga kritici političke ekonomije i Marxova misao o partiji u širokom historijskom smislu najdublje korespondira s koncepcijom epohalne socijalne revolucije izraženom u njemu. To je ključno mjesto za odnos prema organizacionom pitanju. Socijalnu revoluciju proletarijata u epohalnom smislu ozbiljuje partija — pokret u velikom historijskom smislu. Stoga je primarna funkcija komunista da budu pokret teorijskog prednjačenja, avangarda revolucionarnog prevrata, koja svoju akciju zasniva na teoriji a organizacione oblike prilagođava konkretnim zadacima revolucionarnog procesa u društvenohistorijskim uvjetima u kojima se ozbiljuje. Vraćanje izvornom teorijskom korpusu Marxa i Engelsa uvijek je stvaralački inspirativno. I promišljanje partije iz teorije socijalne revolucije izuzetno pridonosi razumijevanju njene složene povijesne funkcije. A to je uvijek iznova i čin oslobađanja od dogmatske vulgarizacije koja je teoriju revolucije reducirala na svojevrzni »vozni red« kroz »društvene formacije«, a partiji namijenila funkciju »skretničara«.